

ҚЎРИҚХОНАЛАРНИ ТАСНИФЛАШНИНГ ЭКОЛОГИК –ГЕОГРАФИК ЖИҲАТЛАРИ

Олимжон Исомиддинович Абдуғаниев

Фарғона давлат университети доценти, география фанлари номзоди

Турсуной Дилмуродовна Комилова

Фарғона давлат университети мустакил изланувчиси

Баҳром Нишонов

Фарғона давлат университети география кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тизимини асосий элементларидан бири бўлган давлат қўриқхоналарини ташкил этиш тамойиллари ва уларни таснифлаш масалалари таҳлил қилинган. Антропоген таъсир даражаси юқори бўлган ҳамда кучли ўзгаришларга учраган ҳудудларда қўриқхоналарни ташкил этиш бўйича тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: давлат қўриқхонаси, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, биологик хилма-хиллик, барқарор ривожланиш, оптималлаштириш, экотизим.

КИРИШ

Ўзбекистонда биологик хилма-хилликни тиклаш ва сақлаш—экологик хавфсизликни таъминлаш ва мамлакатнинг барқарор ривожланиши, шунингдек, иқлим ўзгаришининг юз бераётган жараёнларига мослашишнинг ишончли йўли. Бу борада, муҳофаза этиладиган табиий ҳудуд(МЭТХ)лар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, инсон яшаши учун зарур бўлган экологик барқарорликни сақлаш ҳамда табиий экотизимларни тиклашнинг муҳим мезони саналади. Бугунги кунда республикада 7 та қўриқхона (188,3 минг га), 1 та комплекс ландшафт-буюртмахона (628,3 минг га), 2 та биосфера резервати (111,7 минг га), 3 та миллий табиий боғ (558,2 минг га), 1 та "Дўрмон" миллий боғи (32,4 га), 10 та табиат ёдгорлиги (3,8 минг га), 12 та буюртмахона (572,4 минг га) ва Бухоро ихтисослаштирилган "Жайрон" питомниги (165, минг га), шунингдек, ўрмон ва ўрмон овчилик хўжаликлари (11,121 млн га) мавжуд. Айни вақтда муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларнинг умумий майдони ўрмон хўжаликлари ва

ўрмон-овчилик хўжаликлари ҳисобга олинмаганда 2079,2 минг гектарни ёки мамлакат ҳудудининг 4,64 фоизини ташкил этади [1].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ёввойи ҳайвонларнинг ҳамда ўсимликларнинг ҳозирги ҳолати ва уларнинг ҳисобини юритиш, шунингдек, флора ва фаунанинг йўқ бўлиб кетиш хавфи остида бўлган ноёб турларини кўпайтириш ва қайта тиклашда асосий вазифани бажариб келмоқда. Ўзбекистон ҳудудида чўл, адир, тоғ ва яйлов баландлик минтақалари шаклланган бўлиб, уларнинг ҳар бири муайян ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини ривожланиши, яшаш шароити ва тарқалишини белгилаб беради. Ландшафтларнинг ҳар бир типи бошқа экотизимлар билан ўзаро алоқадорликда мамлакат табиатидаги умумий яхлитликни таъминлайди. Бу борада, биологик ва ландшафт хилма-хиллигини барқарор сақлашда муҳим бўлган давлат кўриқхоналари алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасида, жумладан, Фарғона вилоятида ҳам давлат кўриқхоналарини ташкил этишда уларни кологик-географик жиҳатдан таснифлаш мақсадга мувофиқдир [1, 7].

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни таснифлаш масалалари билан Н.Ф.Реймерс ва Ф.Р.Штилғмарк (1978), П.Ғуломов (1985), К.Ф.Елкин (1986), О.Т.Айдаров (2005), О.Абдуғаниев (2008, 2020) ва бошқалар шуғулланган. Бу таснифларда муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар генезиси, мазмуни, белгиланган мақсади ва режими, ҳуқуқий мақоми, функцияси ҳамда аҳамиятига қараб турли тоифаларга бўлинган [2, 3, 7].

Н.Ф.Реймерс ва Ф.Р.Штилғмаркларнинг (1978) фикрича МЭТХларни таснифлашни уларнинг экологик функцияларидан бошлаш зарур. Уларнинг таснифда экологик ва мақсад йқналиши асосида МЭТХлар 3 гуруҳга ажратилган. Унга барча муҳофаза этиладиган табиий ва табиий-антропоген ҳудудлар киритилган бўлиб, бошқа таснифларга нисбатан мукамал тарзда амалга оширилган [7, 8].

Кўриқхоналарни табиатни муҳофаза қилишдаги вазифасига кўра таснифлаш П.Ғуломов (1985) ва К.Ф.Елкинлар (1986) томонидан ҳам амалга оширилган. Кўриқхоналар табиатни муҳофаза қилишда алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ландшафтларни, табиат ёдгорликларини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, тупроқларни муҳофаза қилишда, уларни илмий жиҳатдан ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. К.Ф.Елкин (1986) кўриқхоналарни ташкил этилишидаги бош мақсади ва вазифасидан келиб чиқиб табиатни муҳофаза қилиш, илмий-тадқиқот олиб бориш,

маданий–эстетик ва ўқув–маърифий жиҳатларига кўра ҳар бир йўналиш бўйича гуруҳларга ажратган.

П.Ғуломов (1985) кўриқхоналарни вазифасига кўра қуйидаги турларга ажратган: бирор ўлка ёки табиат зонасини табиий географик комплексларни табиий ҳолда сақлаб қолиш; сони камайиб ва тури йўқолиб бораётган ўсимлик ҳамда ҳайвонларни кўриқлаш ва кўпайтириш; табиат билан организм кртасидаги алоқаларни, экологик шароитни асл ҳолида қрганиш учун табиий лаборатория; халқ хўжалиги нуктаи назаридан парваришхона вазифасини бажарувчи; маданий, эстетик ва истироҳат вазифасини бажарувчи.

МЭТХларни тизимлашда, уларнинг барча турларини геоэкологик функциясидан келиб чиқиб таснифлаш О.Абдуғаниев (2008, 2020) томонидан амалга оширилган. Бу тасниф МЭТХларни яхлитлиги ва тўлиқлигини баҳолашда асосий мезон сифатида олиниши мумкин. Унда МЭТХларнинг *белгиланган мақсади* ҳамда *режимини* инобатга олиб, экологик функциясига кўра таснифлашни амалга оширилган ҳамда ХТМУ таснифига мувоқлиги ҳам баҳолаб чиқилган.

А.И.Рижков (1988) ва А.Н.Ивановларнинг (2001) ишларида кўриқхона, миллий боғ, буюртма кўриқхоналарининг катталиги бўйича турли тавсиялар берилган. Унинг фикрича муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар турлича бўлганлигидан, уларнинг катталиги жойлашган ҳудуднинг табиий шароити, кўриқланиш мақоми ва аҳамияти билан белгиланиши лозим.

Н.А.Соболев (1997), А.Н.Иванов (2001), Е.А.Быкова ва бошқаларнинг (2004) тадқиқотларида ландшафтларнинг барқарорлик омили бўлган биологик хилма-хилликни баҳолашда тирик организмларнинг камёб турларини ўрганиш масалалари аҳамиятли эканлиги таҳлил этилган. Бу тадқиқотларда асосий эътибор экотизимларда биологик хилма-хиллик даражасини сақлаб қолиш йўллари ишлаб чиқишга қаратилган. А.Г.Банников (1974) фикрича, кўриқхоналарни ташкил этишда қуйидаги илмий ва маданий-маорифий тамойиллар асос қилиниб олиниши зарур:

А) танланган ҳудуд инсон хўжалик фаолияти тарсирида энг паст даражада ўзгартирилган бўлиши;

В) ҳудуднинг табиий ландшафтларида ноёб ёки кам учрайдиган ўсимлик ва ҳайвонот турларини мавжудлиги;

Г) кўриқхоналар табиат зоналари ёки кичикроқ табиий комплексларнинг эталони бўлиши;

Д) ҳудуднинг катталиги табиий жараёнларнинг бошқарилишини тарминлаш учун етарли бўлиши;

Е) қўриқхоналарда биринчи навбатда йўқолиш ёки ўзгариш ҳавфи кучли бўлган ландшафтларни муҳофаза қилиниши.

Олиб борган тадқиқотларимизда МЭТХлардан давлат қўриқхоналарни ҳам таснифлашга эътибор қаратдик. Бунда муҳофаза қилиш режими ва уларнинг мақсадига кўра давлат қўриқхоналари *мутлоқ*; *тўлиқ* ва *қисман* муҳофаза қилинадиган турларга ажратилди. Мазкур тасниф антропоген таъсир натижасида табиий ландшафтларнинг умумий таназзули ва фрагментацияси рўй бераётган ҳудудларда давлат қўриқхоналарини турли шакллари (масалан, эталон қўриқхона, микроқўриқхона) ташкил этиш имконини беради. Қўриқхоналарни таснифлашдан мақсад геоэкологик функцияси ва майдон катталигига кўра қўриқхоналарни мутоносиб танлашдан иборат. Тадқиқот натижаларига асосланиб, қўриқхоналарнинг белгиланган мақсади ҳамда режимига кўра қуйидаги таснифи таклиф этилди:

1) Мутлоқ муҳофаза қилинадиган табиий эталон ҳудудларига биосфера қўриқхонаси, эталон қўриқхона ва давлатлараро қўриқхоналар киради. Уларги ландшафтлар қаттиқ режимда муҳофаза қилинади. Шу билан бирга бирор ўлка ёки табиат зонасининг геомажмуаларини табиий ҳолда сақлаб қолиш ҳамда бошқа ҳудудлар учун табиий эталон вазифасини бажаради.

2) Тўлиқ муҳофаза қилинадиган лекин чекланган хўжалик фаолияти олиб бориладиган эталон ҳудудларга микроқўриқхона, ландшафт буюртма қўриқхонаси киритилади. Улар алоҳида экологик қийматга эга бўлган табиий объектлар ва мажмуаларни асл ҳолатида сақлашга мқлжалланган табиий эталонлардир.

3) Қисман муҳофаза қилинадиган эталон ҳудудларга тарихий-маданий ва эстетик жиҳатдан ноёб бўлган табиий, табиий-антропоген ҳудуд ва объектларни муҳофаза қилувчи музей-қўриқхоналар киритилади.

Фарғона водийсининг Фарғона, Андижон ва Наманган вилоятларида биологик ва ландшафт хилма-хиллигини сақлаб қолиш, ноёб ландшафт яратмаларини тиклаш ва атроф-муҳит мониторингини олиб боришда муҳим бўлган эталон қўриқхоналар ташкил этилмаган. Хўжаликнинг турли тармоқлари ривожланган, аҳоли зич жойлашагн ва урбанизация тез ўсаётган Фарғона водийсида катта майдонни эгаллаган қўриқхоналарни ташкил этишнинг имконияти йўқ.

Шунинг учун, антропоген омил таъсирида ландшафтлари ўзгаришга учраб, ўзларининг ноёб хусусиятларини йўқотиб бораётган, кам ўзгаришга учраган Марказий Фарғонада ҳудудида эталон қўриқхона ташкил этишни тавсия қилдик. Марказий

Фарғонада эса ҳанузгача бирорта кўриқхона ташкил этилмаганлиги сабабли бу ҳудудда биологик ва ландшафт хилма-хиллигини сақлаб қолиш чоратadbирларини юқори даражада самарали бўлишини қийинлаштирмоқда.

ХУЛОСА

Айнан ана шу ҳолат маҳаллий, регионал ва миллий экологик хавфсизликни таъминлаш устувор вазифалардан бири сифатида табиатнинг алоҳида ресурсларини ҳимоя қилишдан геокомплексларни умумий муҳофаза қилишга, инсон яшаш муҳитининг қулай жиҳатларини кафолатлашга йўналтирилган экологик сиёсатни олиб бориш зарур қилиб қўймоқда. Бу борада ҳар-бир табиий географик районда давлат кўриқхоналарини ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридаги таҳлилларга кўра Республикамизда, айниқса, Фарғона водийсида МЭТХлар тизимини такомиллаштириш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шунинг учун, МЭТХ таркибини юқорида келтирилган талаблар асосида қайта кўриб чиқиш ҳамда мамлакатимизнинг барча минтақалари ҳамда вилоятларида давлат кўриқхона ташкил этиш зарур, деб ҳисоблаймиз. Бу эса, Республикада МЭТХларни яҳлит бир тизимдан иборат бўлишини, экологик хавсизлик ва барқарорликни ҳамда биохилма-хилликни узоқ вақт сақлаб қолишни таъминловчи экологик каркасни барпо этиш имконини беради.

REFERENCES

1. «2019-2028 йиллар даврида Ўзбекистон Республикасида биологик хилма-хилликни сақлаш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори N 484. 11.06.2019 й.
2. Реймерс Н.Ф., Штальмарк Ф.Р. Особо охраняемые природные территории. – М.: Мысль. 1978. -295 с.
3. Черных Д.В. Особо охраняемые природные территории и основы территориальной охраны природы [Текст]: учебное пособие / Д.В. Черных. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. – 227 с.
4. Ahmadaliyev, Y. I., & Mamadalievich, X. A. (2021). Geocological and Farm Stress Level (on the Example of Khojaabad District). *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 169-174.
5. Ahmadaliyev, Y. I., & Mamadalievich, X. A. (2021). Changes in the Natural Composition of the Land Fund and Its Protection (on the Example of Khojaabad District). *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 165-168.

6. Ismoilovich, A. Y., & Erkinovich, M. A. (2022). THE USE OF HYDRONICS IN THE STUDY OF CHANGES OCCURRING IN THE PROCESS OF WATER USE. *PEDAGOGS jurnali*, 10(1), 148-154.
7. Isomiddinovich, A. O. (2018). Comparative analysis of the protected natural territories of the Republic of Uzbekistan and the international Union of nature protection. *European science review*, (9-10-1), 67-70.
8. Isomiddinovich, A. O., & Yigitaliyevich, X. R. (2021). Territorial Structure and Stability of Ecological Framework. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 29(2), 462-467.
6. Олимжон Исомиддинович Абдуғаниев, Турсуной Дилмуродовна Комилова, & Муҳаммадюсуф Темурхон Ўғли Мухториiddinov (2022). УРБАНИЗАЦИЯЛАШГАН ХУДУДЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ОЛАТИНИ БАҲОЛАШДА ГАТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МЕТОДЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (5), 757-765.
9. Абдуғаниев, О. И. (2022). ЛАНДШАФТ ВА БИОЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИКНИ ГАТ-ТАХЛИЛ АСОСИДА БАҲОЛАШ. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 1(1), 53-58.
10. Равшан Топволдиевич Пирназаров, & Тоҳирбек Салим Ўғли Собиров (2022). ИҚЛИМ ЎЗГАРИШ ШАРОИТИДА СУВГА БЎЛГАН ТАЛАБЧАНЛИКНИНГ ОРТИШИ ВА УНИНГ ЕЧИМЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (5), 404-408.
11. Абдувалиев, А. Ҳ., & Парпиева, Г. М. (2022). ФАРҶОНА ВОДИЙСИДА АҲОЛИНИНГ ЕР БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК ДАРАЖАСИ ВА УНИНГ АҲОЛИ ЗИЧЛИГИГА ТАЪСИРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(4), 1174-1183.
12. Abduvaliyev, N. A. A., Namdamova, F. A. Q., & Eraliyev, Z. Z. Q. (2021). LANDSHAFT OMILI ASOSIDA AHOLI HUDUDIY TAKRIBINI TAKOMILLASHTIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 1219-1223.
13. Холиков, Р., & Кўчқаров, О. (2021, August). BASIC PRINCIPLES OF URBAN EKOLOGICAL TERRITORIAL ORGANIZATION OF URBAN DEVELOPMENT: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1326>. In *RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES* (No. 18.06).
14. Holikov, R., & Qo'chqarov, O. (2021, July). BASIC PRINCIPLES OF URBAN EKOLOGICAL TERRITORIAL ORGANIZATION OF URBAN DEVELOPMENT. In *Конференции*.

15. Muhitdinov, I. (2022). O'ZBEKISTONNING KO'LLARI VA SUV OMBORLARI. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(2), 261-263.
16. Zarifjon o'g'li, M. Z., & Ihtiyorjon o'g'li, M. I. (2022). FARGONA VODIYSINING IQLIMI VA YOGINLARI. *PEDAGOGS jurnali*, 2(1), 49-52.
17. Mamatisakov, J. J. O. G. L., & Muhitdinov, I. I. O. G. L. (2021). PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN THE PROTECTED NATURAL AREAS OF FERGANA REGION. *Scientific progress*, 2(3), 986-989.
18. Topvoldievich, P. R., & Ugli, M. I. I. Hydrological Description of Some Small Mountain Rivers in the Fergana Valley. *JournalNX*, 6(12), 264-267.
19. Jahongirmirzo Jamoliddin, O. G. (2021). 'Li Mamatisakov, Ilhomjon Ihtiyorjon O 'G 'Li Muhitdinov, Ablazbek Erkinjon Ogli Madraximov PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL TOURISM IN FERGANA REGION. *Scientific progress*, 8.
20. Khikmatov Bekzod Fazliddinovich, & Pirnazarov Ravshan Topvoldievich (2018). Calculation of the outbreak discharges through a closure channel with trapezoid shape of cross-section. *European science review*, (7-8), 51-53.
21. Равшан Топволдиевич Пирназаров, & Тоҳирбек Салим Ўғли Собиров (2022). ИҚЛИМ ЎЗГАРИШ ШАРОИТИДА СУВГА БЎЛГАН ТАЛАБЧАНЛИКНИНГ ОРТИШИ ВА УНИНГ ЕЧИМЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (5), 404-408.
22. Mahkamov, E. (2021, August). GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF MEDICAL PLANTS OF THE FERGANA VALLEY, RECREATION POSSIBILITIES AND GEOECOLOGICAL ASPECTS OF THEIR PROTECTION: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1414>. In *RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES* (No. 18.06).
23. Elyorjon G'Ayratovich Mahkamov, & Dilafruz Baxromjon Qizi Karimqulova (2021). EKOTURISTIK MARSHRUTLAR VA ULARNI ISHLAB CHIQUISH USULLARI. *Academic research in educational sciences*, 2 (12), 1137-1140.
24. Dehkanbayeva, M. N. (2019). TERRITORIAL LOCATION AND FUNCTION OF SACRED LANDSCAPES (FERGANA REGION). *Экономика и социум*, (11), 919-921.
25. Muhitdinov, I. I. (2021). Kichik tog'daryolari oqiminig shakllanishida meteorologik omlarning roli (Farg'ona vodiysining janubiy qismi misolida). *magistrlik dissertatsiyasi.-Farg'ona*, 87.

